

NURAY BƏKTAŞI

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: bektashi.nuray@gmail.com

NAXÇIVAN YALLILARI: KÖÇƏRİ YALLISI

Məqalədə Azərbaycan milli musiqi və rəqs sənətinin ən qədim nümunələrindən olan yallılar haqqında ümumiləşmiş məlumat verilmiş, yallının yayılma arealından söz açılmış, vurğulanmışdır ki, Naxçıvan yallının beşiyidir. Eyni zamanda Naxçıvan yallıları, eləcə də “Köçəri” yallısı, variantları, xüsusiyyətləri haqqında da məlumatlar verilmişdir. “Köçəri” yallısının spesifik xüsusiyyətləri, Naxçıvan diyarı ilə bağlılığı da diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

Açar sözlər: yallı, “Köçəri”, Naxçıvan, rəqs, musiqi, ritm, mahnı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: “Yallılar bizim keçmişimiz, bu günümüz, gələcəyimizdir”. Ümummilli liderimiz keçmişə xor baxmamağı, onun yaxşı nümunələrini qoruyub saxlamağı bizə öyrətmişdi. “Yallı Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq, mərdlik rəmzidir, tarixidir. Bu tarixi heç vaxt unutmaq olmaz. Naxçıvan torpağında bu tarix yaşayır, inkişaf edir və örnək olaraq gələcək nəsillərə qalır. Bir tərəfdən təəssüflənmək olar ki, yallılar haqqında bu vaxtdək çox az yazılıb, digər tərəfdən sevinmək lazımdır ki, gec də olsa son zamanlar yallılarımızın haqqında yazılan məqalələr, kitablar təqdirə layiqdir” [4, s. 79].

Azərbaycan xalq musiqisinin, musiqi folklorumuzun çox geniş yayılmış və qədim tarixə malik olan janrlarından biri də rəqslərdir. Rəqs sənətinin çoxəsrlik tarixə malik olması xalq rəqslərimizin əsas qollarından biri sayılan “yallı”nın yaranması ilə bağlıdır. Azərbaycanda “yallı”nın dərin kökləri haqqında bir çox mənbələr, arxeoloji qazıntılar, tarixi ərazilər bizə mühüm və maraqlı məlumatlar açıqlayır. Ən qədim və geniş təsvirinə Qobustan ərazisindəki qayaüstü rəsmlər, Ordubad ərazisində Gəmiqaya dağındakı əl-ələ verib dövrə ətrafında rəqs edən insan şəkilləri, arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış müxtəlif əşyaların üzərindəki yallı oynayan insan rəsmləri, daha sonra isə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında rast gəlinir. Yallı ən qədim rəqs növlərindən biridir və rəqs sənətinin ilkin formasıdır. Yaranışından ta bu günə kimi yallılar xalqımızın yaşam tərzini, adət-ənənəsini özündə əks etdirmişdir. Yallı həmrəylik rəmzidir. Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Əfrasiyab Bədəlbəyli “yallı” oyununa yüksək qiymət verərək yazırdı: “Çox intişar edən “yallı” forması bütün bir elin, bir obanın kollektiv surətdə öz sevinc duyğularını, bacarıq və istedadını təmsil edən əzəmətli bir yaradıcılığın parlaq təzahürüdür” [9]. Yallı rəqsi incəsənətin sintetik forması olaraq instrumental, vokal musiqi və ifaçılıq kimi bir neçə sənəti özündə birləşdirir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında digər sahələrdə olduğu kimi xalq yaradıcılığında, milli rəqslərimizə, o cümlədən “Yallı”lara da diqqət artırılmış, həm bu qədim rəqs növünün yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi, həm də yallıların tədqiqi və öyrənilməsi istiqamətində mühüm işlər görülməkdədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali

Məclisi Sədrinin aşağıdakı fikri bir daha yallıya verilən yüksək qiymətin bariz nümunəsidir: *"Naxçıvanın üç incisi bizim üçün xüsusi əhəmiyyətdir. Əshabi-Kəhf, Gəmiqaya və Şarur yallıları. Biz bu inciləri qoruyub saxlamalıyıq"*.

Digər xalqlarda da yallıya bənzər rəqslər mövcuddur. Lakin yallılar türk xalqlarının rəqs sistemi hesab edilir. Bu ad altında onlara müstəqil rəqs toplanıb, onlar da üç yera bölünür: yalnız musiqili, musiqili və vokal (səslə), bir də (musiqisiz ifa olunan) dil yallıları. Dil yallıları musiqisiz ifa olunur. Bu yallı növü ən qədim oyun hesab edilir. Çünki bunlar hələ musiqi alətləri icad edilməmişdən əvvəl düşünülmüş oyunlardır. Çalğı alətlərinin mövcud olmadığı çağlarda, təqribən 10 min il əvvəl yaranmış ehtimal edilən yallılar barədə məlumat kifayət qədərdir. Adı zaman keçdikcə təhrif olunan (əvvəllər "yollu", sonra "yelli" kimi işlənə də, dövrümüzdə "yalli" forması ilə çatıb) yallıların hər üç növünün maraqlı izahı var [7].

Yollular ibtidai insanların udublu ovdan sonra od ətrafında keçirdiyi sadəlik rəmzidir. Ova gedərkən sıra ilə gedib cəngəlliklərdə yola açma yozumu var. Ona görə də "yollu" adlandırılıb. Rəvayətə görə, ibtidai insanların uçamaq istəyindən yaranıb bu rəqs forması. Belə ki, bu yel əsdiyi zaman dağın zirvəsində qalxaraq əl-ələ verib uçamağa hazırlaşmalarının simvolik olaraq göstərilməsidir. "Yelli" adı da bunlarla bağlı olub. Lakin hər iki versiya həqiqətə əsaslandığında rəqsin "yalli" adı daha doğru hesab edilir. Bu da "saf-saf", sıra ilə düzülüb əl-ələ vermək, birlikdə olmaq mənasını daşıyır. Unudulmamalıdır ki, qardaş Türkiyədə yallı "həlayi" adıyla da qorunub saxlanır. "Yalli" sözünün sinonimlərindən biri "Çöppü"dür. "Çöppü" sözünə Azərbaycan şairi Qətrən Təbrizinin "Divan"ındakı beytlərin birində rast gəlinir. Beytin izahında "Çöppü" sözünün yallıyabənzər, kollektiv oyun olduğu bildirilir [6, s. 38]. Digər xalq oyunlarından fərqli olaraq təy şəhərlərində zurnaçı (dəmkeşi ilə birlikdə) və nəğarəçidən ibarət çalğıçılardan ifasında on-on beş (hətta bəzən onları sayı onlarla ola bilər) nəfərin kütləvi şəkildə rəqs etməkdir. "Yal" həm də yamac, dağ etəyi deməkdir. Bu, həqiqətə ən yaxın olan fərzdir. Xalq rəqslərimizin araşdırıcılarından Kamal Həsənov "Yalli" sözünün mənasını açıqlayaraq yazır: "Yal – cərgədir, zəncir xəttidir" [2, s. 56]. "Yallı"nın oynayanları bir və ya iki cərgədə, bəzən də bir neçə cərgədə dururlar. Oyun zamanı yallıya kollektivin öndüdə gedən rəqas rəhbərlik edir. Onun əlində işarə verən dəsmal, yaxud adı çubuq ola bilər. Həmin adama xalq arasında "yallıbaş" deyirlər. Yallıbaş övəldən axıradək rəqsin ümumi gedişinə, düzgün başlamasına və vaxtında sona yetməsinə nəzarət edir. Yallı böyük bir dəstənin birgə iştirakı ilə ifa olunur. Dəstənin sonuncu nəfəri işə əyaççı adlanır. Asta hərəkətlərə başlanan yallı çox ritmik, sürətli və sonunda hay-harayla başa çatır.

Yallı kollektivi həm kişilərdən, həm də qadınlardan ibarət ola bilər. Çox zaman bu rəqs qarışıq ifa olunur. Elə yallılar da var ki, orada iki dəstə iştirak edir. Üz-üzə dayanmış iki yallı dəstəsi ardıcılıqla müxtəlif hərəkətlər nümayiş etdirirlər. Yallıların ifasını zamanı çox zəruri müşayiət formalarından biri də "ritimli küy"lərdir. "Ritimli küy" təminini ilk dəfə Azərbaycan xalq rəqsçilərinin öyrənilməsində çox böyük xidmətləri olan Bayram Hüseynli göstərmişdir. "Ritimli küy" ritmik səslər deməkdir. Bu səsləri yallını oynayan iştirakçılar müxtəlif hərəkətlərlə əldə edirlər. Çəpik çalmaqla, ayaqlarını yerdə döyməklə, əllərini dizlərinə vurmaqla və ya onları müşayiət edən rəqaslar yallıda yeni bir ritmik əhəng yaradırlar. Ümumiyyətlə, "yallı" rəqslərinin ifasında ən mühüm amillərdən biri tempdir. Çünki, yallının hər bir hissəsi öz musiqi məzmununa uyğun müxtəlif tempo malikdir. Yallılar əsasən zurna alətinin müşayiəti altında oynanılır. Naxçıvanda zurnaçılar dəstəsi 3 nəfərdən ibarətdir: zurna (solo), züçü (dəmkeş) və çubuq nəğarə. Yallılar məzmununa görə iki yərə bölünür. Bunlardan birincisi "süjetli yalli-

lar"dır. Bu növ yallıların quruluşu və ifa tərzii müəyyən bir süjeti təənnüm edir. Belə yallılar teatrlaşmış xalq oyunları olduğu üçün "oyun-yallı" adlanır. "Qazi-qazi", "Köçəri", "Çöpü-çöpü" kimi yallılar buna görə nümunədir. Əkrəm Məmmədli və Kənan Məmmədli yazır: "Digər yallılar isə müəyyən əhval-ruhiyyəni, xüsusiən qəhrəmanlığı, gümrəhliyi və cəldiyi ümumi şəkildə təənnüm edən "rəqs-yallı"lardır. Bu yallılara "Tənzərə", "Dönə", "Ürfanı" və başqaları daxildir" [5, s. 5].

Dahi bəstəkarlarımız da öz əsərlərində bu janra böyük yer ayırmışdır. Üzeyir Hacıbəyli "Koroğlu", Müslim Maqomayev "Nərgiz" operalarında, Soltan Hacıbəyli "Gülşən" baletində, Cahangir Cahangirov "Azad" operası və xalq çalğı alətləri üçün "Yalli" əsərində, Rauf Hacıyev "Yalli balet miniatürleri"ndə yallının janrı xüsusiyyətlərində istifadə etmişlər.

Yallıların respublikamızın hər bölgəsində sevimli xalq rəqslərindən biri kimi qorunub yaşadılmasına baxmayaraq, onlar daha çox Naxçıvan ərazisində, daha çox Şarur rayonunda yayılıb. "Yallının vətəni Şarurda, yallı Şarurda doğulub", sözləri Azərbaycan nəzəri bəstəkarlığı məktəbinin banisi, dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyliyə aiddir. O, 1937-ci ildə SSRİ Ali Sovetində deputatlığa namizədliyi Şarur rayonundan irəli sürülməsi ilə əlaqədar bu rayonda öz seçiciləri ilə görüşəndə sonra təşkil olunan konsertdə Şarur yallılarına böyük maraqla tamaşa etmiş, yallı ifaçıları ilə ətrafı söhbət aparmışdır. Söhbət əsasında məlum olmuşdur ki, Şarurda yaranan ilk rəsmi yallı ansambli 1924-cü ildən fəaliyyət göstərməyə başlamış və onlarla Şarur yallıları bu ansambli tərəfindən müxtəlif tədbirlərdə və konsertlərdə maraqla ifa olunmuşdur. Şarur torpağı öz yallı gədənələri, yallı ustaları ilə məşhurdur. Şarurda 100-dən çox yallı növü məlum idi. Şarurda kiçikdən böyüyə elə bir adam tapa bilməzsen ki, yallı oynaya bilməsin. Şarur rayonundakı mədəniyyət evlərinin əksəriyyətində yallı qrupları var. Bu yallı qrupları müxtəlif yallılarla tez-tez yeniləşir və bu yeniliklər rayonda keçirilən müxtəlif tədbirlərdə göstərilir. Şarurda yallı qruplarının fəaliyyət göstərməsi burda yaşayan insanların birlik və səfəliq rəmzi olan yallılara sevgisinin təzahürüdür. Şarurun ən geniş tərkibli səviyyəyə yüksələn öz yallı kollektivi var: Şarur rayon mədəniyyət sarayında fəaliyyət göstərən "Şarur xalq yallı ansambli". Çərçobədən kond mədəniyyət evinin "Nurani" yallı ansambli və Şarur rayon mədəniyyət evinin "Şarur qönçələri" yallı ansambli. Fərqli yaşa mənsub olan bu kollektivləri bir-birinin ardıcılı, yarıdıcılı baxımından bir-birindən ayırmış hesab etmək olar. Şarur yallı ansambli artıq bu gün özünü formalaşmış bir xalq kollektivi kimi təsdiq etmiş və neçə-neçə xarici ölkələrdə müxtəlif tədbirlərdə iştirak edərək Azərbaycanı tanıtmışdır.

Azərbaycanın milli rəqsli olan yallının bir növü "Köçəri" rəqsidir. "Köçəri" sözünün azərbaycanca mənası bir yerdə qərar tutmayan, tez-tez yerini dəyişən deməkdir. Bu əmil rəqs də gedişində özünü göstərir. Belə ki, rəqs edənlər bir-birlərinin kəmərlərindən tutaraq, dairəvi yallı gedirlər. Rəqs ritmikdir, əsasən balaban və nəğarə müşayiət edir. 2/4 ritmində oynanılan bir rəqsdir. Qədim tarixə malik bu rəqs, Azərbaycanın folklor nümunəsidir. Gəmiqayada uzun müddət arxeoloji tədqiqatlar aparmış AMEA-nin müxbir üzvü Vəli Əliyev təənnüdə öyrənilməsi qayalıstı təsvirlər arasında bəzi rəsmlər "yallı" o cümlədən onun növlərindən olan "Köçəri" rəqsinin tarixindən xəbər verir. Təsvirlərin birində qayanın mərkəzi hissəsində od və günaş rəmzi sayılan kiçik daire, onun ətrafında isə qollarını yuxarı qaldırıb rəqs edən insan rəsmləri hokk olmuşdur [8]. "Köçəri" rəqsə əsasən Naxçıvan diyarının Şarur rayonunda da çox gənc yayılmışdır. "Köçəri" yaylaq yallısıdır. Rəqsin adından göründüyü kimi, onun yaradıcıları köçərilərdir. Əhalinin maldar hissəsi yayda yaylaqda, qışda aranda yaşayır. Əhali yaylağa böyük köçlər halında hərəkət edir. Yallının adı "Köçəri" – köçün orı, yəni başçı

ifadəsindən irəli gəlmişdir. Şən və ritmik şəkildə ifa olunan bu rəqsdə iştirakçılar bir-birinin çiyinə qollarını qoymaqla, titrək hərəkətlərlə üç addım irəli, üç kiçik addım geri getməklə aram təmpəndə iti tempə keçərək rəqsi tamamlayırlar. Naxçıvan diyarının Sadarək, Kəngərli, Şahbuz və Culfa rayonlarının folklor kollektivləri tərəfindən də “Köçəri” rəqsi nümayiş olunur və toy şanliklərinə xüsusi zövq verir. Gülnaz Abdullazadə və Rauf Verdiyev yazır: “Köçəri” rəqsi Azərbaycan xalqının sevimli rəqsləri silsiləsinə daxildir. Kişilərin və qadınların ya ardicilliq olaraq, ya da bir qadın, bir kişi vəziyyəti ilə düzülüşündə yallıbaşı əlinə çubuq alır. Bu çubuq ifaçıları çəzəndirirəm qüçün yaxud əsəndə rəqs xarakterlidir. Köçəri rəqsini əksər hallarda yalnız kişi, bəzən qadın, yəni əənənəvi olaraq qarışıq tərkibli ifaçılar ifa edirlər” [1].

Digər Azərbaycan xalq rəqsləri kimi, Köçəri rəqsi də bir qayda olaraq 3 variantdan ibarətdir. Hər üç variant iki – asta və sürətli hissələrdən ibarətdir. I variantda təqdim olunan rəqsin II hissəsi I hissədən az fərqlənir, yalnız bir qədərlə canlı ifa olunur. Rəqsi ifa edərkən, xüsusilə I hissədə bədən aşağı-yuxarı hərəkət etdirilir.

I takt

Bir – hər iki ayaq üstə sallığı oturmalla (ayaqlar arasındakı məsafə 20 sm-dir)

İki – bədəni yuxarı qaldıraraq dizləri düzləndirməli.

II takt

I taktadakı hərəkətləri təkrar etməli.

III takt

Bir – yenə sallığı oturaraq əvvəlki vəziyyəti almali.

İki-sol dizi düzləndirməli, sağ ayağı pəncə üstə sol dabanın yanına qoymalı.

IV takt

Bir – sağ ayaqla sağa bir addım atmalı.

İki – sol ayağı sağ ayağın qarşısına çarpaz vəziyyətdə qoymalı.

V takt

Bir-sağ ayaqla sağa bir addım atmalı və eyni zamanda yüngülcə sallığı oturmalla. Məhz bu addım rəqsin yeni kuplet ilə başlanğıcını verir. Bundan sonra yuxarıda təsvir olunan hərəkətlər təkrar edilir. Gördüyümüz kimi, faktiki olaraq bütün rəqs kupletləri 4 taktla davam edir.

II variant – Zurnaçılar meydanın mərkəzində dururlar, ifaçılar isə onların ətrafında rəqs edirlər.

II takt

Yüngül oturduqdan sonra bədənin ağırlığını sol ayaq üzərinə salmalı. Bədəni bir azca sağa əyməli. Sol daban üstə oturmaqla ayağı düzləndirməli. Sağ ayağa istinad etmədən pəncə üstə durmalı, bədəni isə ritmik olaraq aşağı-yuxarı hərəkət etdirməli.

I takt

Eyni hərəkətləri sağ tərəfə etməli.

III takt

I taktadakı hərəkətləri təkrar etməli.

IV takt

II taktdakı hərəkətləri təkrar etməli.

V takt

Bir – sol ayağı sağ ayağın qarşısına çarpaz vəziyyətdə qoymalı.

İki – sağ ayaqla sağa bir addım atmalı.

VI takt

Bir – yenə də sol ayağı sağ ayağın qarşısına çəpəki vəziyyətdə qoymalı.

İki – sağ ayaqla sağa bir addım atmalı.

III variant da II varianta bənzəyir. VI taktla bir sayında sol dizi yerə qoymalı. Hər iki dizi sağa yönəlməli, bədən isə mərkəzə tərəf çevrilmiş olmalıdır.

Təqdim olunan iki variantda rəqsin II hissəsi I hissəsindən fərqlənir. O da 4 taktla ifa olunur.

I takt

Bir – sağ ayaqla sağ tərəfə qaçaraq bir addım atmalı.

İki – sol ayaqla sağ ayağın qarşısına qaçaraq addım atmalı.

II takt

Bir – yenə də sağ ayaqla sağ tərəfə qaçaraq bir addım atmalı.

İki – yüngülcə sağ ayaq üzərinə atılmalı. Eyni zamanda sol ayağı dizdən elə bükməli ki, daban sağ dizin qarşısından bir qədər aşağı vəziyyətdə olsun (sağ dizdən 20-30 sm məsafədə).

III takt

Bir – sol ayaqla arxaya azca qaçaraq addım atmalı.

İki – sağ ayaqla arxaya azca qaçaraq addım atmalı.

IV takt

Bir – sol ayaqla arxaya azca qaçaraq addım atmalı.

İki – yüngülcə sol ayaq üzərinə atılmalı, eyni zamanda sağ ayağı dizdən elə bükməli ki, sol dizdən arxada bir qədər aşağıda olsun (sol dizdən 20-30 sm məsafədə).

Bütün addımlar (qaçaraq irəli iri, arxaya kiçik) demək olar ki, yerindəcə ifa olunur [3, s. 59].

Beləliklə, Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin ən qədim elementlərini özündə yaşadan yallılar xalqımızın milli sərvəti kimi yaşadılmı, gələcək nəsillərə ötürülməli və öyrənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullazadə G., Verdiyev R. Konfranslar. Ensiklopediyalar // Musiqi dünyası / 2005.
2. Həsənov K. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı: İşıq, 1983, 60 s.
3. Həsənov K. Azərbaycan qədim folklor rəqsləri. Bakı: İşıq, 1988, 130 s.
4. Kərimli Ə. Yallı. Bakı: Şirvanşəh, 2004, 130 s.
5. Məmmədli Ə., Məmmədli K. Naxçıvan-Şərur el yallıları. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 276 s.
6. Nəcəfzadə A. Azərbaycan idfonlu çalğı alətləri. Bakı: Nurlan, 2010, 280 s.
7. Nərimanoğlu M. Yallılar. “Azərbaycan” qəz., 31 yanvar, 2013.
8. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 2 avqust, 1969.
9. <https://az.wikipedia.org/wiki/Yallı>

Нурай Бекташ

НАХЧЫВАНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТАНЦЫ ЯЛЛЫ: ЯЛЛЫ КОЧЕВНИКОВ

В статье дана общая информация об очень древних танцах яллы, об их типах, принадлежности этих танцев к национальному Азербайджанскому искусству, дается информация об ареале распространения танца яллы, а так же особо отмечалось, что Нахчыван является колыбелью танца яллы. А так же дана информация о танцах яллы Нахчывана, их вариантах, и отмечается характер танца яллы

«Кочари» – яллы кочевников. Специфический характер танца яллы «Кочари» указывает на связь с Нахчыванской областью.

Ключевые слова: яллы, "Кочари", Нахчыван, танцы, музыка, ритм, мелодия.

Nuray Bektashi

NAKHCHIVAN NATIONAL DANCES OF THE YALLA: NOMAD'S YALLAS

The article gives general information about the very ancient dances of the yalla, their types, the belonging of these dances to the national Azerbaijani art, gives information about the distribution area of the yalla dance, and also notes that Nakhchivan is the cradle of the yalla dance. And also information about the dances of Yalta Nakhchivan, their variants is given, and the character of the Kochary (Nomad's) yalla dance is shown. The specific character of the "Kochary" Yalla dance indicates a connection with the Nakhchivan region.

Keywords: yallas, "Kochari", Nakhchivan, dances, music, rhythm, melody.

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)